

Skogligt resursutnyttjande i Luleå skärgård

Jonas Brändström jk 92/96

Inledning

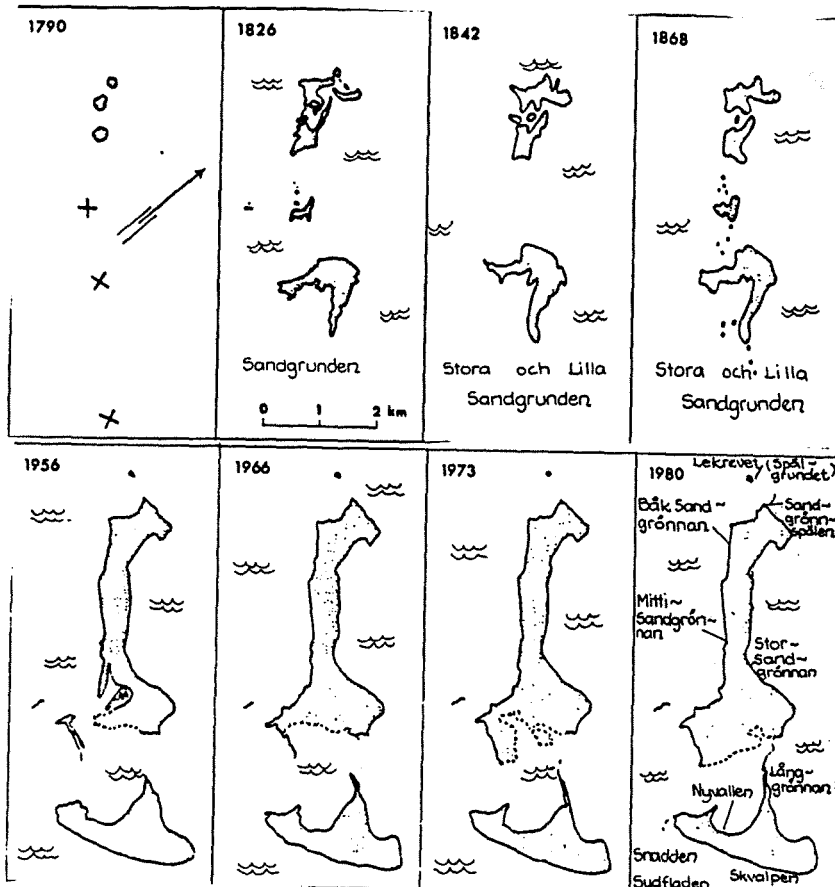
"Hela kuststräckan med sina många öar och holmar, alla vikar, alla floder och åar och varje bäck bjuda här året om, helst sommartiden, då allt är som ljuvligast i dessa trakter, en ymnig rikedom på fisk.

Utanför kusten ligga många väna öar, som med sina träd, örter och gräs skänka rikligt nöje och vederkvickelse. I trädens kronor hör man fåglar av olika slag sjunga sina ljuvliga sånger. I vattnet ser man fiskar i underbar mångfald, som under sin lek spritta upp över ytan. Överallt gör fiskaren en rik och lönande fångst. I detta hav finns inga skadedjur, på land knappast något farligt kräddjur eller annat djur som man behöver frukta."

Följande rader är hämtade ur "Historia om nordiska folken" som Olaus Magnus skrev efter en resa i Norrbotten 1519. Den bild han ger av Luleå skärgård stämmer väl överens med min uppfattning och syftet med denna uppsats är att beskriva hur skogen på dessa "väna öar" har utnyttjats från den tidpunkt då de steg upp ur haven till idag.

Ekologisk bakgrund.

Luleå skärgård är en flack skärgård bestående av ett hundratal öar. På grund av landhöjningen, som i den här delen av landet är 8 mm per år, skapas ständigt nya öar och de befintliga blir större. Årligen växer skärgården med ca 225 ha på grund av landhöjningen. Ett exempel på hur snabb landhöjningen kan vara är ögruppen Sandgrönnorna, se karta 1. Karakteristiskt för öarna är den flacka profilen (de högsta öarna är ca 30 möh), den svallade moränen, albården längs stränderna och granskogen en bit upp på land. Berggrunden utgörs till största delen av ådergnejs men det finns även en rad andra tex dolomit och diverse grönstenar.

Karta 1

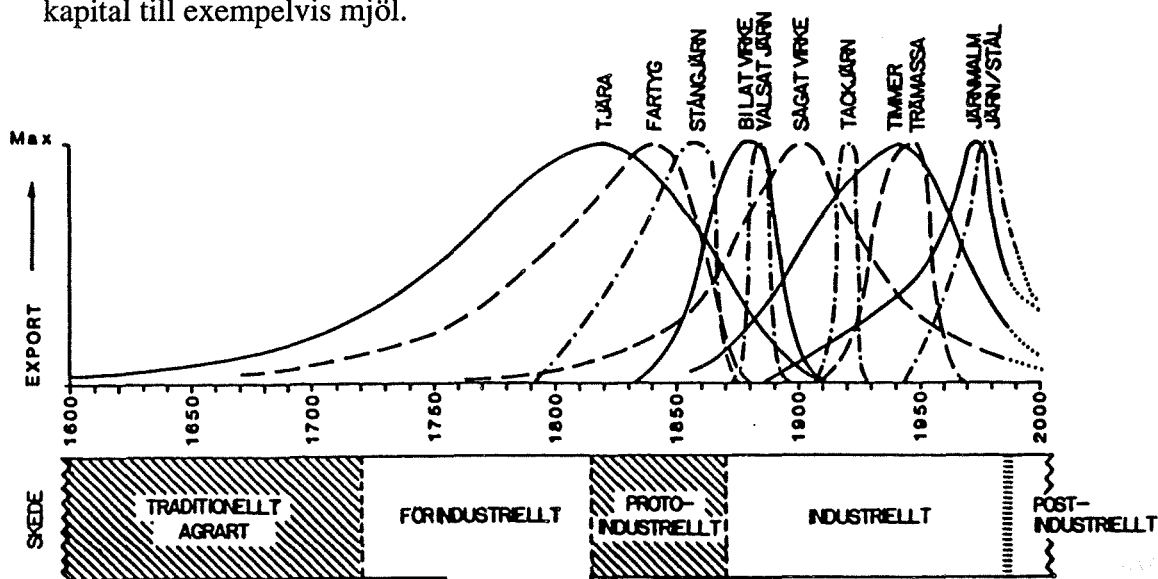
Resursutnyttjande

Vilken resurs som utnyttjas och på vilket sätt den utnyttjas av ett samhälle bestäms av en rad faktorer. Betraktar man en region, i det här fallet Luleåregionen, går det att dela in dessa faktorer i två grupper, externa och interna.

Till de externa faktorerna hör exempelvis krig, klimatförändringar, centralmaktens (Stockholm) politik, ändrade relativpriser på olika produkter och ny teknologi. Sedan 1500-talet anses både värdet och volymen av den årliga utförseln vida överskridit införseln till Luleå, dock med olika produkter, se fig 1. Sålunda har betydelsen av de externa faktorerna varit mycket viktiga och anses också ha ökat över tiden med industrialiseringen.

Till de interna faktorerna hör till exempel tillgång på arbetskraft och betesmark, samhällets organisation och befolkningens utbildningsnivå. I ett samhälle med självhushållning är givetvis denna grupp av faktorer viktigast. Helt opåverkad från omvärlden tycks man dock aldrig varit. Forskning har visat att kontakterna utanför regionen varit frekventa.

Skogen som resurs har således utnyttjats av människor utifrån dessa faktorer. Det som för tillfället är lönsammast att producera väljer människor i allmänhet att producera. Om skörden slår fel kan detta kompenseras av att man producerar tjära så att man får kapital till exempelvis mjöl.

Figur 1

Från istid till 1500-talet.

Norrbottens kust koloniserades tidigt av människor. I Vuollerim (13 mil från Luleå) har man funnit olika bevis på mänsklig aktivitet som är 6000 år gamla. Dessa människor var nomader som levde av jakt och fiske. Området runt Luleå låg vid denna tid 10-tals meter under vatten och först 4000 år senare reste sig det flacka landskap som kom att utgöra grunden för nuvarande Luleå skärgård.

De tidigaste spåren av bebyggelse härstammar från ca 500 e kr. Dessa boplatser var inte permanenta utan användes förmodligen av säljägare. Säl var ett mycket eftertraktat byte som gav kött, skinn och späck. Dessa säljägare använde skogen till redskap, bränsle och byggmaterial. Från den tiden började människorna att bli allt mer bofasta, man grundade sitt hushåll på en kombination av jakt, fiske, boskapsskötsel

och sädesodling. Successivt utvecklades detta lokalsamhälle men det skedde även en successiv påspädning av folk söderifrån. Denna folkström hade olika orsaker under olika tidsperioder. På 1200-talet var jordhungern en viktig faktor och på 1300-talet drev biskopen i Uppsala en kolonisationskampanj som innebar ett ökat inflyttande söderifrån.

Boskapsskötseln var motorn i detta samhälle och skogsmarkens viktigaste avkastning var bete. På sommaren betade får, getter och ungdjur på öarna som därmed präglades av detta bete. En och buskiga granar bredde ut sig när löv, gräs och örter betades. På öarna hade man god uppsikt på djuren samtidigt som rovdjur svårligen kunde komma dit. Skogsbetet var en naturlig del i bondesamhället och ända in på 1960-talet var det vanligt förekommande. Att enbuskar förekommer i dagens relativt täta granskogar är ett bevis på detta bete.

I slutet av 1400-talet utvecklades Luleå till en mycket rik region. En livlig handel samt ett mycket rikt laxfiske bidrog till rikedomen och år 1492 var den största kyrkan norr om Uppsala klar.

1500-talet. Regional högkonjunktur.

Det ekonomiska uppsving som startat i slutet av föregående århundrade fortsatte under 1500-talet. Luleå var ett centrum för handel. I öst bedrevs handeln med Novgorod, i väst med samerna och i syd med Stockholm. Vid den stora skattläggningen av Elfsborgs lösen 1571 visade det sig att Luleå socken var en av de rikaste i landet räknat i silver och nötkreatur.

För den bofaste bonden i skärgården var boskapsskötseln och fiske viktiga näringsgrenar. I och med landhöjningen skapades nya ängs- och betesmarker och på de bördigaste öarna växte byarna. Man fiskade ej enbart för det egna behovet utan exporterade bl a saltströmming. Därmed torde virke till silltunnor använts. Befolkningen ökade i början av denna period men minskade mot slutet till följd av Nordiska sjuårskriget (1564-1571). I slutet av århundradet började två andra nyttigheter ur skogen öka i betydelse. Den ena var tjära och den andra var timmer som bilades eller täljdes. En relativt stor del av timret gick till renovering av slott i Mälmarregionen. Ett tecken på att skogen börjar få värde under denna period är de regleringar som initieras från centralmakten. Hittills hade var och en använt de virke som man ansåg sig behöva men staten oroade sig för skogsresursen och ett exempel på det är ett påbud från 1662 som endast tillåter användandet av trädrötter för tjärframställning.

1600-talet. Klimatologisk, social och ekonomisk istid.

Under 1600-talet upplevde Sverige sin stormaktstid något man märkte föga i Luleå, tvärt om. De många krigen resulterade i ett kraftigt ökat skattetryck samt att en stor del av de vuxna männen skickades till slagfälten. Klimatet försämrades också under denna period som brukar kallas den lilla istiden. Skördarna blev mycket dåliga och svält och sjukdomar fick ett fast grepp om folket. Binäringar till jordbruket blev allt viktigare. För skärgårdsbonden var fisket och tjärbränningen och betet mycket viktiga.

1621 fick Luleå stadsprivilegier men på grund av framförallt en allt sämre hamn (landhöjningen), brist på mulbete och ved tvingades man flytta staden som 1648 fick sin nuvarande plats.

1700-talet. Återhämtning och expansion.

De första två årtionderna präglades också av krig men nu på ett mer konkret sätt. 1716 plundrade kosacker norrbottenskusten däribland Luleå stad. Fem år senare, 1721, gick den ryska mordbrännarfloTTan hårt åt de Norrländska städerna. Piteå brändes men genom fredsförhandlingar lyckades man rädda Luleå.

Tjärbränning och fiske var fortfarande de viktigaste binäringarna. Exporten av tjära ökade kraftigt under detta århundrade och man började tala om akut skogsbrist till följd av denna hantering. I Sunderbyn, som ligger en mil upp efter älven, förbjöd man katning till följd av denna brist. Virkesbristens storlek och omfattning kan det vara svårt att få grepp om. Den skogshistoriska forskningen i Sverige har visat att brist på träd har varit mycket ovanligt. Däremot har det definitivt varit brist på vissa speciella sortiment, exempelvis grovt talltimmer. Jag anser dock att skogsbristen i skärgården som omnämns i litteraturen skall tas på allvar och ses som en realitet. Närheten till en större handelsstad med relativt stor befolkning dit transportererna var synnerligen enkla på grund av närheten till vatten (och is) torde medfört att skogsresurserna på öarna utnyttjats relativt hårt. Därmed inte sagt att öarna var kala. Det faktum att mycket få öar idag utgörs av kala hällar är ett bevis på detta.

Boskapsskötseln var fortfarande den viktigaste delen i bondens försörjning. Ett ökat antal kreatur ökade trycket på skogsmarken och man samlade även renlav, löv och tallbark som vinterfoder.

I slutet av denna period blev båtbyggeri en allt vanligare företeelse. Orsaker till detta är flera. Den viktigaste torde vara den ökande exporten från området. Det Bottniska handelstvånget avskaffades vilket hade inneburit att all handel till sjöss var tvungen att gå via Stockholm. Borgarna i Luleå hade länge klagat på detta (allmogen saknade rätt att bedriva sjöfart), som enligt dem innebar att Luleå aldrig kunde nå något större välstånd. I och med avskaffandet kunde man börja bedriva handel med Skåne, Baltikum mm. Handelstvånget hade inneburit att Stockholm bestämt priset vilket, enligt borgarna in Luleå, medfört för höga importpriser. Efterfråga från Västeuropa ökade markant under denna period till följd av den industriella revolutionen. Smör, tjära, fisk och bräder var de viktigaste exportvarorna från Luleå. En annan viktig faktor till ett ökat båtbyggande och ökad brädexport var de finbladiga sågarna som kom till området i mitten på seklet.

1800-talet. Tidigare binäringar blir huvudnäringar och industriell utveckling.

Under 1800-talet ökade utnyttjandet av skärgården. Den stadigt växande befolkningen krävde allt större åkerarealer och en rad nybyggen anlades i skärgården.

Boskapsskötseln var fortfarande mycket viktig och skogsbetet torde varit som intensivast under det här århundradet. Fisket, som tidigare varit en viktig binäring, blev under denna tid huvudnäring för många. En rad fiskelägen växte upp och i och med det torde en hel del virke förbrukats till byggnader, båtar, nätställningar och ved.

Det bör här påpekas att inte bara tall användes för båtbyggeri. Till de speciella båtar som användes till säljakt användes gran. Till köl tog man gran medan rötterna var kvar men även spant och vränger användes av detta trädslag. Anledningen till att man använde den rötkänsliga granen var att båtarna därigenom blev lättare vilket är en fördel då säljakt innebär att båten dras på vårisen under långa sträckor. Själabatarna (som båtarna kallades) användes ej heller till annat än för säljakt och låg därför på land under den största delen av året.

Industrin utvecklades kraftigt under detta sekel. En rad mindre sågverk anlades längs älvarna då de behövde vattenkraft. Dessa skogar tog sitt virke från lappmarken som exploaterades hårt under denna period. Säkerligen hämtades en del virke från skärgården men att finna lika grovt timmer som i inlandet var nog svårt. Den högkonjunktur som rådde kring 1870 medförde att skogarna högs mycket hårt och allt klenare dimensioner köptes av sågarna. 1890 svarade Norrbotten för 20 procent av Norrlands trävaruexport. Statsmakterna oroades och 1874 instiftades en dimensionslag som innebar att virke under en viss diameter ej fick avverkas. Ett problem med inlandssågarna var att säsongen som de gick att skeppa ut virke var relativt kort pga is. I och med ångmaskinens intåg var man ej lika beroende av vattenkraften och 1871 anlades ett ångsågverk på Altappen (ö i Luleälvens mynning), den isfria säsongen förlängdes därmed. Runt sågverket, där 500 personer arbetade som mest, byggdes ett helt samhälle som kom att likna det vid Norrbyskärs.

Slutet av århundradet och början på 1900-talet kom att innebära en tillbakagång för sågverksindustrin i Luleåregionen. För det första sjönk priserna på träprodukter i Europa, för det andra brann flera stora sågverk och för det tredje, och kanske viktigaste, blev järnvägen till malmfälten klar. I och med det överfördes kapital från skogsindustri till satsningen på Norrbottens enorma malmresurser. Sågarna och skogarna kom i händerna på företag i andra regioner tex Kalix och Piteå och denna struktur finns kvar än i dag.

1900-talet. Skärgården avfolkas på bofast befolkning men koloniserar av sommargäster.

Under de första årtiondena på 1900-talet råder fortfarande hög aktivitet i skärgården. Den växande industrin i staden innebär dock att näringar som jordbruk och fiske förlorar arbetskraft då lönerna inom dessa näringar ej kan jämföras med andra. Det tidigare så viktiga skogsbetet upphör under 60-talet då foderproduktionen förläggs till åkrarna samtidigt som antalet jordbruk blir allt färre. Efter kriget avfolkas skärgården relativt snabbt. På somrarna återkommer dock många. Dels gamla skärgårdsbor och dels förvärvsarbetande från staden som vill ha någon stans att tillbringa sin lediga tid. Denna grupp utnyttjar skogen till jakt, rekreation och ett idogt vedinsamlade. I en zon närmast pärlbandet av sommarstugor är döda träd synnerligen ovanliga.

Från att ha varit ett virkesutnyttjande sker en övergång till virkesproduktion. Redan i början av århundradet bedriver hushållningssällskapet och skogsvårdsstyrelsen skogsodling i skärgården. 1925 beslutas om avverkningsförbud i skärgården som varar i tolv år. Numera är bedrivs ett normalt svenskt skogsbruk. Endast en aktiv jordbrukare (mjölkkor) finns kvar och yrkesfisket är sparsamt.

Referenser

Bandau, E. Moen, J. 1993. Skrifter från Luleälvprojektet 3, Luleälvresan 23-25 Augusti 1993. Umeå Universitet

Enequist, G. 1937. Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie. Geografica 4 Uppsala.

Jönsson, K. & Olofsson Bosröm, C. 1989. Skog, mark och människor i Norrbottens skärgårds historia. Arbetsrapport 99 1989. Sveriges Lantbruksuniversitet, Institutionen för skogsekonomi.

Lindblom, E-B. 1988. Studier över önamnen i Luleå skärgård. Skrifter utgivna av dialekt-, ortsnamns- och fornminnesarkivet i Umeå serie B namn nr 3.

Lundholm, K. Nyström, M. 1992. Luleå Kommuns historia I, Från istid till 1750. Norrbottens Museum Luleå

Åhman, E. 1969. Den karbonatstensföränd berggrunden på Hindersön i Luleå Skärgård, Norrbotten. Sveriges Geologiska Undersökning. Ser. C. Nr. 637. Avhandlingar och uppsatser. Årsbok 63 Nr 8. Stockholm 1969.